



К Р У Т О С Х И Л

*Світлій пам'яті мого батька
Володимира Феофановича Покальчука,
сучасника крутянців, ветерана армії УПА*

*«...повертай, дитино, понад нашу хату,
через Україну гуси вже летять».*

Народна пісня

Спершу Сашка Пипського повила легенька млість, як бувало часто, коли він дуже хвилювався. Потім поза шкірою швидко поповз неприємний холодок перестрашу, аж хлопець здригнувся, але це минуло і далі Сашка охопило почуття піднесеності. Зараз, саме зараз, було би добре опинитися в церкві і молитися на самоті. Не чуючи вже того, що говорив черговий промовець, Сашко полинув пюдумки, хоч і несамохіть, далеко за межі невеличкої зали у старенькому будиночку Художньої школи на Сінній площі, де віднедавна знайшла собі тимчасовий притулок Друга Українська імені Кирило-Мефодієвського Братства гімназія.

Короткий виступ студента університету святого Володимира Миколи Лизогуба, високого світлочубого юнака у військовому однострої, заворожив усіх гімназистів старших класів, що зібрались нині, дев'ятнадцятого січня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, на гімназійні збори. Лизогуб говорив уривчастими, чіткими фразами, пильно дивився в залу, але здавалось водночас і ще кудись, у далечінь. Він напевне знав, що подобається молодшим, що йому пасує військова форма, що вуса і брови, трохи темніші від кучерявого чуба, мовби освітлюються пронизливо блакитними очима. Оратор з нього був добрий, тема зрозуміла — вступайте до студентського куреня, закликаю лише тих, хто вірить в Україну і готовий за неї вмерти. По кількох днях вирушимо на фронт. Ось і все.

Сашко зрозумів, що прийшла і його хвилина, невідворотна і вирішальна. Врешті у свої шістнадцять років він зможе відчути себе вповні дорослим, вояком, пройде вишкіл, візьме в руки зброю за святе діло, плече до плеча з друзями він ітимає в бій, він захистить Волю України...

— Гей, Пипськпй, що з тобою? Ти заснув, чи що? Чому сам із собою говорив? Злякався, може?

Веснянкуватий Остап Гнаткевич, товариш і однокласник, що сидів поруч, штурхнув Сашка в бік, здивовано позираючи на нього:

— Нічого! — сказав Сашко. - Я слухаю, я просто уважно слухаю. Краще й ти слухай, і сиди мовчки. Поговоримо пізніше.

Потім виступав Микола Шульгин, також з університету.

А далі — Павло Кольченко з останнього, восьмого класу їхньої гімназії. Під час вакацій, оце щойно, він перебував у родичів, і втрапив у початок воєнних дій. Усі були схвильовані тим, що сталося, кожен день приносив нові, тривожні звістки. Російська більшовицька армія виступила проти України 25-го грудня, після ультиматуму, якого Рада Народних Комісарів у Москві надіслала Центральній Раді у Києві. 26-го грудня було захоплено Харків, там і перебував Кольченко у своїх родичів, на власні очі бачив московську армію. Дістався до Києва з пригодами, повний досвіду і самоповаги, бо десь перебув близько стрілянину, а чи й справді якийсь час разом із невеличким загonom, що чинив опір московській армії.

Усі вже знали, що Кольченко був на фронті, воював з москалями, і тому його й обрали головою зборів. Худорлявий, сутулуватий, з гострим обличчям і довгим гострим носом, Павло Кольченко говорив неголосно, спокійно і з такою внутрішньою переконаністю, що вочевидь ніхто не міг би відмовитись від його заклику прийняти постанову, подібну до студентської, за якою учні двох старших класів мають вступити до Студентського куреня.

— У сімнадцять і вісімнадцять років можна вже тримати в руках рушницю. Ми вже досить дорослі, аби стати на захист України в найгірший для неї час!

Хто ж тут відмовиться? Довести, що ти не українець, не патріот? Та вся українська гімназія складалась із дітей, то походили із свідомих українських родин, усі гімназисти тут знали, що таке Україна, розуміли...

— Пипський, а тобі ще немає сімнадцяти років, ти можеш не вступати до куреня!

Знову Гнаткевич.

Сашко повернувся до нього. Мовчки. Його великі сірі очі з докором зустріли насмішкуватий погляд товариша. Той знітився.

— Та не ображайся, Сашко, я жартую. Мабуть, просто нервую та й усе. Йдемо записуватись?

— Звичайно.

Найбільше ніяковів Сашко від того, що не тільки ніколи не тримав у руках рушниці, але й до війни загалом ставився негативно, бо завжди був переконаний, що всяке вбивство - зло, що Бог не для зла творив людину а для добра, і що головне - любов, якою Бог наділяє людину, як силою. Любов до ближнього все переможе. Добро сильніше за Зло.

Зараз йому доводилось вибирати іншу дорогу до правди і добра, зовсім іншу.

За останній рік Сашко сильно виріс, і це принесло йому значне полегшення, бо він довго був одним з найменших і найдрібніших у класі, а зараз бодай до середнього зросту та вже діставав, і коли був більше вбраний, то не так уже й помітно було, що він такий худорлявий і лишився. Сашко знав, що плечі у нього вузькуваті і груди не такі широкі, і коли бувало розглядав себе голого у дзеркалі, то дуже собі не подобався.

Шкіра, правда, у нього була смаглява від народження, як у мами, і волосся таке ж чорне, як і брови. Це творило несподівано приємний контраст із світлими очима. Очі вже, вочевидь, були батьковим спадком. Та цього в собі Сашко зараз не помічав. Він волів би бачити себе іншим. Від минулого року над верхньою губою у Сашка затемнів пушок. Пробивалися вуса, і цього року вони вже стали доволі виразними, Сашко не знав, як з ними бути далі, чи починати їх голити, чи лишати. Вуса ж бо у нього були юнацькі, ще перші, і це було видно. Якби був поголений, як старші хлопці, то, може, виглядав би мужніше. Але боявся Сашко, що як зголить вуса, то виглядатиме ще молодшим. Бо на його обличчі ще виразними були сліди дитинства, він здогадувався про це, вочевидь бракувало мужності, навіть чіткості, як от хоч у того ж Гнаткевича.

Остап лише на рік старший, навіть менше, на вісім місяців, а зиркнеш на нього - одразу видно, що **ТО ВЖЕ** юнак, молодий чоловік, і в порівнянні Сашко Пипський — ще хлопчик.

Недавно зайшли вони з мамою до її знайомих, а до них саме приїхав професор-агроном Павло Тушкан із донькою Оксаною з Катеринослава, круглолицею синьоокою десятилітньою дівчинкою. Оксана спершу шарілася, а потім спитала у своєї тітки, господині дому:

— А як цього хлопчика зовуть?

Сашко було вийшов на хвильку, і коли заходив у кімнату, то якраз почув ці слова, і відразу ж так розлютився, що вже ніщо йому тут не подобалось.

Професор Тушкан, жвавий лисіючий чоловік із теплими уважними очима і довгими козацькими вусами донизу, помітив Сашкову пригніченість, і здалося, зрозумів її причину.

- Ти не ображайся, козаче! Ти вже геп який вусань, маєш розуміти, що менші діти хочуть бачити старших ближчими до себе. Особливо, коли старші їм подобаються. Тому Оксаночка і назвала тебе хлопчиком.

Сашко відповів, що він і не помітив того, і що йому байдуже, і хоч Сашкові не дуже-то сподобалась загальна балачка на цю тему, та зачервонілася тепер мала Оксана, а він, хоч йому трішки вже й пройшла образа, втупився в тарілку і мовчав цілий вечір, чекаючи, аби цей візит скінчився.

Оксана, Тушканова донька, мала би стати колись гарненькою, та це «колись» для Сашка виглядало як інше століття. Його цікавило те, що відбувається зараз, сьогодні, або, в гіршому випадку, завтра, бо вже до післязавтра надто довго чекати.

Дівчата йому подобались із самого малечку, але з певного віку Сашко з ними близько не товаришував. Не складалось.

І це породжувало в ньому безліч суперечливих настроїв. Відколи ще бував улітку на дідовому хуторі біля села Боголюби під Луцьком на Волині, то однак мав і жіноче товариство. Близько трьох років життя в Києві вертали його подумки чимраз далі в дитинство. На сусідніх хуторах селяни мали чимало дітей, і коли Сашко приїжджав із Луцька до діда на літо, то саме літні гулянки з дітворою з довколишніх хуторів і спільні купання у малесенькій річечці, що протікала під

високими вербами поміж розлогих луків, втолювали його перший інтерес і перше розуміння, що таке особи іншої статі, як збудоване те тіло, яке називається дівчинкою на відміну від хлопця.

Сашко було одного літа закохався в Олю Кушнірукову із сусіднього хутора, а наступного в Анінку з чеського хутора. Біля села Мілуші, також неподалік, була чималенька чеська колонія, менші діти чехів говорили тільки по-чеськи і дві сестри, що приходили до гурту, Анінка і Мажинка, розмовляли лише по-чеськи. Сашко, окрім як по-українськи, вмів і по-польськи, трохи по-російському; але це була нова, інша мова, і вона чимось чарувала його, Сашко дивився на тоненьку біляву Анінку того літа, і йому здавалося, що вона янголоподібна, що в неї Божа краса, святий Дух її осяяв.

І Сашко, коли молився на ніч, просив Бога зберегти цю красу і наблизити його колись до неї. А він, Сашко, житиме чисто і праведно.

Батько Сашка був православним священиком, а відтак удома релігійне виховання було високим, духовне поважалося вище матеріального, а в духовному від самого народження — батько так учив Сашка — основою для кожного українця є його віра в Україну, в те, що до неї прийде Божа ласка і врятує колись її від пригноблення і знегод, і народ український за страждання свої впродовж століть і за віру в Бога всемогутнього й єдиного буде нагороджений волею і добробутом.

Отець Василь Пипський був завзятим патріотом, українство його буяло в ньому природно, як віра в Бога, як сама його людська сутність. Син заможного селянина, він закінчив Луцьку гімназію і пішов до семінарії, високо поставивши себе і в церковній науці.

Щоправда, його глибокі національні почуття не завжди викликали схвалення російськомовного патріархату, і з певної пори дещо зі своїх ідей отець Василь тримав при собі, вчив дітей і прихожан, як і колись, пам'ятаючи, однак, про поліцію і царські укази.

Власне, широка громадська праця, яку вів отець Василь, зокрема і як член «Просвіти», й нахилила київську російську

церковну владу перевести отця Василя Пипського у Київ. Високоосвічений священник, батько чотирьох дітей, отець Василь дістав місце при архієпископі Київському, що було водночас і підвищенням, і певним обмеженням в його діяльності як українця-просвітянина.

Сашко був найстарший з дітей, мав двох менших сестер і найменшого чотирирічного брата, і ріс удома в оточенні релігійному й родинному, де ніколи не було сварок, непогоджень і суперечок.

Батько був добрий і чуйний, мама досі любила батька так, що аж сяла, коли він повертався додому. Був такий відтинок часу, коли вечорами вся родина збиралась разом, і, здавалось, якщо існували погідність і добро на землі, то вони були тут.

Отець Василь мав гарний голос, і в родині часом співали всі разом. А ще мав густу русяву бороду і довге волосся і в дитинстві нагадував Сашкові самого Ісуса. Особливо, коли виголошував проповіді в церкві, або ж удома, коли захоплено розповідав дітям і дружині про українську історію чи про майбутнє України.

Сашко жив досі в оточенні такому близькому і рідному, що світ гімназійних товаришів і той, великий, інший світ був усе ще йому поспіль чужим, навіть ворожим. Сашко досі ще тримався дому, батьків, церкви.

Але в цей останній рік йому почало ставати тісно. Зсередини в ньому рвалась назовні вже його інша, доросла сутність. Розмови з товаришами, жарти, юнацький гурт. Розмови про дівчат. Розповіді про любовні утіхи.

Він годинами молився в церкві, інколи до крові стираючи собі коліна, намагаючись покаятись, забути грішні думки, вибороти з себе диявольську спокусу.

Але вистачало на якийсь час. А далі вибухало в ньому щось таке, з чим він не міг справитись, щось, чого він хотів і чого боявся, чим мучився і від чого не міг відмовитись.

Він злякався себе самого, коли враз щось заворушилось у нього в тілі, заструменіла гаряча і забуяла кров від самої лише згадки поночі про сусідську Марію Клименко, його ровесницю, світлокошу тоненьку дівчинку, з якою він досі і словом не перекинувся, але думав про неї часто, снів нею. палав нею.

А потім йшов до церкви і молився, намагаючись позбутись грішних думок, звільнитись від спокус тіла, бути чистим, думаючи про Марію, бути чистим.

На гімназійні збори було запрошено й директора гімназії.

Він попросив слова після того, як запропонували постанову, і звернувся до гімназистів, прохаючи їх утриматись від вступу до війська.

- Ви - наша надія, надія української нації! Ми спромоглися організувати врешті й у Києві свої українські гімназії, ми важко долаємо російськомовну надкультуру і в Києві, і в усій Україні. Ви не повинні йти на смерть заради України! Заради неї треба жити і творити в ній! Сіяти далі, поміж інших, знання і любов до нашої землі...

Директора слухали більше з чемності. В залі невдоволено гули гімназисти, і врешті голос його урвався.

- Діти мої, — здавалось, він зараз заплаче, — побережіть хоч тих, хто менший за вас! Я дуже прошу — заборонити приймати до куреня учнів з шостого класу і менших. Я ціную ваш шляхетний патріотизм, шаную його, але збережіть дітей...

Він уже не міг говорити далі, в очах стояли сльози.

- Старий вже, — сказав Євген Тарнавський, який сидів ліворуч від Сашка. — Старий, хоч і славний чоловік. Але не тямить, що сьогодні час стріляти у ворогів України, а не промови говорити. І треба йти всім, як один — на фронт!

Сашко мовчав.

Він думав про матір. Уявляв собі вечірню розмову вдома, і подумки вже просив у батьків пробачення, і прощався з ними.

Він уже бачив себе у військовому однострої з рушницею в руках, поряд із товаришами-однокурсниками. Ось вони плече до плеча йдуть у наступ, і ворог відступає, його втримали вони — Студентський і Гімназійний курені Січових Стрільців, і серед них Сашко Пипський, просто стрілець української армії, один з її героїв, з її надій на прийдешнє...

Постанови прийняли.

Наступного дня з десятої години ранку починався запис до Студентського куреня у приміщенні Педагогічного музею.

У цьому будинку засідала Центральна Рада, тут кувалась перша нова українська державність, і тут учні Другої української гімназії у складі так званого «Бойового куреня партії соціал-революціонерів» охороняли помешкання Центральної Ради під час боротьби з командуючим Київським Округом, російським есером Оберучевим. Цілий 1917 рік Сашко з товаришами товклися на хорах і у вестибюлі музею, дослухаючись до промов українських міністрів і депутатів Центральної Ради.

Сашко Пипський дістався сюди близько пів на одинадцятую, домовившись попередньо з Гнаткевичем і Тарнавським зустрітись біля входу в музей. Йому довелося встати доволі рано, заки він добрів з Подолу до приміщення музею. Вже встигли просохнути сльози, які несамохіть лились у нього з очей, коли, плачучи мовчки, мати хрестила його па порозі дому, коли притискав його до грудей батько, читаючи на дорогу молитву, як притихлі також із сльозами на очах дивились на Сашка його сестри і братик. Вчорашнє роздратування, яке піднялось було в нього, коли мама почала вмовляти його не йти на війну, і зависла в повітрі нещасливо батькова мовчазна задума, і врешті похапливе беззмістовне збирання Сашка в дорогу, все це вранці замінилось раптовим страхом полишати домівку. Підвівся у Сашкові страх незнаного, незвіданого, страх опинитись без рідних, і Сашко сам злякався свого страху ще більше, злякався, що раптом не стачить у нього духу, раптом виявиться, що він — боягуз, відмовник-зрадник! Ні! — і він, швиденько попрощавшись із батьками й меншою дітворою, прожогом майже кинувся геть. Раз лише озирнувся й побачив, що всі рідні його разом стоять на порозі дому і дивляться йому вслід.

Він почимчикував швидше, вже не озирався, і сльози текли йому по щоках. Сашко опустив голову і йшов так довго, не витираючи сліз, аж вони всохли самі. Настрій печалі поволі вщух, Сашко наслинив носовичка, якого дбайливо всунула мама йому в кишеню з вишитою нею ж монограмою О.П. і дбайливо протер очі, бо хтось би з товаришів міг запідозрити, що він плакав або щось таке. Почали б кепкувати, а це було в їхньому гурті зараз пайдошкульніше - якщо

хтось перейме тебе у якійсь дитячій, нечоловічій, немужній звичці чи дії. Щодо мужності, то Сашкові вже доводилось не раз чути різні історії про походеньки вдалих коханців, містечкових донжуанів чи знайомців київських повій.

Він червонів при таких розповідях, хвилювався аж до трему в колінах, але намагався нічим цього не зрадити, на запитання знизував плечима, або заперечливо хитав головою, але мовчки, бо ж навіть голосу свого хвилі такої розмови боявся, аби не зрадити свою ніяковість, свій жагучіш інтерес до таїни іншої статі і того, що стоїть за бар'єром першого досвіду, і водночас не викрити несамохить своє цілковите незнання, нерозуміння, неусвідомлення того, що можна і що не можна, де правда і де гріх, і відтак подив, чому попри всю гріховність таких чинів є люди, що живуть так грішно і радіють цьому, і можуть бути водночас і патріотами, справжніми українцями, і...

Таких запитань народжувалось мільйон. Найближчим другом Сашка був Витько Туркевич, який поїхав на різдвяні вакації десь до родичів на Житомирщину, і мав би вже й приїхати, але досі не з'явився. Чи прийде він записуватись до українського війська, чи прийде, чи встигне, Сашко тепер не знав. І це також особливо боліло йому зараз, бо без Витька все було якось не так, все ніби бракувало зараз Сашкові однієї руки. Він думав нині про Витька незупинно, все сподіваючись, що той таки появиться в останню хвилину. Витька досі не було у Києві, і зараз Сашко, йдучи повз Володимирську гірку, зітхнув, намагаючись уявити, як і коли Туркевич може дістатись до Києва, і коли вони, новітні стрільці, поїдуть на місце боїв.

Туркевичі жили також на Подолі, відносно недалеко від Киселівки, де оселився отець Василь Пипський з родиною. Щойно організувалась українська гімназія, і Сашко опинився в одному класі з Витьком Туркевичем. Першого ж дня виявилось, що їм по дорозі додому, і оцих два роки вони були геть нерозлучні.

З Витьком Сашко ділився всім, що почував і думав, майже всім, якщо точніше, бо деякі речі він ще просто не вмів

вимовити чи висловити, але зрозуміло було, якщо з кимось може говорити відверто, то тільки з Витьком.

Батько Витька був залізничний інженер, вдома ще молодший брат і мама. Родина свідомо українська. Витько - високий, худорлявий, короткозорий. Окуляри, однак, надівав тільки в гімназії, хоч зазвичай носив їх із собою повсякчас. Жвавий, завжди усміхнений, дотепний веселун. Таким Витько був у компанії товаришів, па людях. А от з Сашком він відкривався мрійливим і замисленим, тонким, вразливим і ніжним душею. Те, що приховував від інших, довіряв тільки Сашкові.

Політичні ідеї вирували в Туркевичі, він запалював і Сашка, який натомість приносив Витькові свою глибоку релігійність, внутрішню переконаність і віру в добро, в любов до ближнього...

— Лише пізнавши гріх, можна його відкидати або приймати!
— наголошував Туркевич. — Як ми можемо вірити комусь, хто знає усе, на слово? І чому він має знати правду про нас? Чому хтось може керувати моїм правом любити чи не любити когось, вірити чи не вірити, знати чи не знати? Я повинен сам, розумієш, братику мій, я сам і ти сам, і кожен сам, якщо хоче справді стати собою, пройти горнило і вийти з вогню неушкодженим, як оті отроки, що їх Навуходносор посадив у геенну вогненну, а віра їхня рятувала їх, і вийшли вони звідти неушкодженими...

— Це ти із Сковороди пам'ятаєш, з тієї біографії його, що Ковалинський написав... А юнаків тих звали Анапія, Азарія і Мисаїл, і писав про них Іоан Дамаскін.

— Ми з тобою не раз говорили про Сковороду, про дух наш український, який у нього вище всіх наших найбільших. Може, тільки в Шевченка сильніше. Але ж, Сашку, Сковорода прийшов до розуму свого й мудрості, коли мав уже понад тридцять п'ять років, і намагався найближчого свого друга юного Ковалинського навчити цій правді, але ж не вдалося. Той піддався звабам життя, пішов у кар'єру, і лише через двадцять вісім років, вже перед смертю Сковороди, вони зустрілись. І тоді сила їхньої братньої любові відновилась знову так, що запалила вогонь життя, вже погаслий у серці Ковалинського. І він написав чудову біографію Сковороди і зберіг всі його листи й багато творів. І саме з них ми маємо

скарби неоціненні. Але ж навіть Скворода попри все не зміг зупинити свого друга, якого так любив і який його ніби теж любив, від спокуси пізнати все самому, йти своїм власним шляхом! Ти бачиш?

— Але ж Ковалинський помилявся, і врешті ж сам визнав, що змарнував на помилки життя!

— Що ж ми маємо робити?

Вони часто творили собі химерні плани стосовно різних незнаних ще граней життя. А зараз прийшла та мить, коли Сашко йшов на війну сам, і друга поруч не було. Так складалась доля його власного шляху, його особистого пошуку, його власної правди.

Розмірковуючи над усім цим, він і не зогледівся, як дійшов до Педагогічного музею.

— А ось і Пипський! Ну, нарешті, я вже було думав, що ти...

— Що-о-о?! — Сашко скося зиркнув на Тарнавського. — Поговори мені, то я зараз...

— Ти ба який войовничий! Та гаразд, я жартую! Ходімо!

Тарнавський і Гнаткевич мешкали ближче до центру, тому й дісталися до музею швидше. Хлопці зайшли досередини, і з вестибюлю на них війнуло раптом чимось іншим, аніж те, що вони бачили в цьому будинку ще півроку тому.

Раніше тут продавалась література різних політичних партій, а тепер по кутках стояли кіоски з військовими плакатами, в яких закликалось громадянство вступати до української армії. Тут, у вестибюлі, записували також і до різних військових формацій.

За одним із столиків, де юрмилось багато молоді, вівся облік тих, хто зголошувався до Студентського куреня Січових Стрільців.

З гімназії, де вчився Сашко, також надходили один за одним юнаки. Їхні прізвища заносили у список, питали ще про рік народження і клас гімназії чи курс університету і вели чекати в підвір'ї, аж доки не закінчать сьогоднішній запис.

Цього року навіть на початок січня зими ще не було, і на вулиці стояла мокра і сльотава погода, як у листопаді. Оскільки

товктися в подвір'ї було зимно й нудьгувато, то Сашко з Гнаткевичем і Тарнавським вернулись у вестибюль і вдались розглядати юрму, що складалась із різнобарвно вдягнутих людей у чудернацьких військових чи напіввійськових строях.

Десь близько другої врешті новобранців вишикували в колону і новели до Константинівської школи на Печерську, де донедавна містилася Перша військова юнацька школа. Зараз усі її юнаки були на фронті під Бахмачем.

Попри чималу грязюку на вулицях Києва новобранці студенти і гімназисти крокували хвацько і весело, навіть співали, хто знав слова, вояцьких пісень.

Сашко з дитинства співав у церковному хорі, голос у нього був сильний, і батько навіть подумував було, чи не послати його потім навчатися співу до консерваторії. На фортепіано Сашко вивчився грати досить швидко, і лише в останній рік йому довелося припинити заняття музикою, бо його вчитель виїхав з Києва. Батько казав, що якби вони лишились жити в Луцьку, й Сашко далі вчився би у пана Ткача, то міг би напевно після гімназії вступати до консерваторії.

Зо два роки по тому Сашко не співав зовсім. Батько казав, що то небезпечно, бо у Сашка ламався голос, переходив із хлоп'ячого дзвіночка в один із типів чоловічого, і щойно недавно батько запропонував Сашкові, сівши за фортеп'яно, заспівати «Ще не вмерла Україна». Сашко заспівав і, набираючи сили, сам дивувався власному співові. Голос Сашків змінився, але в ньому все ще збереглося відлуння співу того хлопчика, який так чудово виводив соло в церковному хорі.

Але зараз Сашко не співав. Він не знав слів пісень, що їх заводили старші, переважно студенти, і також не хотів випинатися сам з-поміж гімназистів, що здебільшого не співали, а слухали студентів. Знайшлося кілька гімназистів, що вступили до куреня «нелегально», бо навчалися в шостому класі, а отже мали щойно по шістнадцять, якщо не по п'ятнадцять літ. Андрій Соколовський, Левко Лукасевич і ще кілька упросили старших хлопців не зраджувати тим, хто записував, з якого вони класу. Відтак втрапили до куреня також, і зараз разом з іншими крокували Києвом, гордо позираючи на

перехожих, сповнені підліткової самоповаги і навіть певної пиhi, бо ж узяти на себе нову відповідальність за б́удучність української держави.

Перший день хлопці вчилися ходити кроками і повертати. Коли їм оголосили, що найпевніше вони служитимуть в самому Києві для охорони порядку й інших допоміжних справ, то завзяття їхнє досить підупало і стали братись до уваги всякі буденні справи, як то, де спати, яке мати обмундирування, що і як їсти і таке інше.

Надвечір зібрали збори новобранців. Комендантом першої сотні Студентського куреня призначено студента Українського народного університету Омельченка. Серед чотових знайшовся і Кольченко, а бунчужним став учень восьмого класу гімназії Опуфрій Сушицький.

Сашко стояв у другому ряді, коли вишикували всіх і викликали тих, кого виділяли у старшини, і думав, що, певна річ, йому то якраз старшиною довго ще не бути, аж доки не трапиться нагода вчинити щось таке геройське, що його помітять, і тоді, звичайно, відзначать.

Минула вже перша ніч. Непримітними, чужими здавалися стіни касарні, а певніше, просто спальні, де ще недавно спали юнаки Військової школи. Жоден з гімназистів досі не ночував отак от десь поза домом у чужому оточенні, і коли повлягались у холодні постелі, багатьом хлопцям на душі було доволі сумно й незатишно.

Сашкові здавалося, що в таких умовах він взагалі не зможе тут спати. Та лише кількома словами перекинувся він із Гнаткевичем, що вмовився на ліжку поруч, як непоборний сон здолав його стомлене незвичними вправами і цілоденними переживаннями тіло. Нервова напруга першого дня таки давалася взнаки. Тішило юнаків одне — ми вже дорослі, я — стрілець української армії, у свої роки став на захист України, за її незалежність, за її волю, за нашу мову і віру.

Сашко молився на ніч, з молитвою на вустах заснув, і снівся йому теплий піщаний берег Дніпра влітку, вони щойно вилізли з води із Витьком Туркевичем, повлягались па м'якому сірому піску, і той каже:

— Як добре, що ми разом, що ми так розуміємось! Треба зберегти це назавжди!

Сашко зазвичай слухав Туркевича і мовчав, тільки очима показував, що згідний, і хитав головою па знак повної згоди, аж доки Витько не замовкне.

Ось і зараз він тільки хотів сказати, що війна, яку нав'язала Україні більшовицька Росія, закликає їх узяти зброю в руки зараз же, і він вже її взяв, а Витько...

У Туркевича на цю мить рантом тон змінився і він заволав:

— Сашко, вставай! Негайно вставай, чуєш! Вставай!

Ще не розуміючи, що відбувається, Сашко поволі почав прокидатися. Теплий сірий пісок Дніпрового плеса враз щез, натомість Сашко відчув себе в жорсткому незручному і доволі холодному ліжку у стрілецькій касарні, та голос Витька однак не зникав із свідомості, і в наступну мить, коли Сашко розплющив очі, побачив просто перед собою живого Витька Туркевича, який трусив його за плече і закликав:

— Вставай, Сашко! Негайно вставай! Прокидайся!

Сашко вихором злетів з ліжка і кинувся в обійми Витькові.

Боже, яке щастя! Туркевич не тільки дістався Києва, але прибув до касарні, ще й знайшов його, сплячого. Оце так друг-товариш вірний, рідніший за рідного!

А між тим у Сашка з першого дня у війську були чималі неприємності. І саме з військовим вбранням. Бо видавали новобранцям речі старі, вживані і часто не дуже в доброму стані. Ще сяк-так Сашко припасував на собі штани з військового однострою, які, як і багато інших, він мусив зав'язати внизу шнурками над власними домашніми черевиками, бо чобіт не було. Лишилась на ньому і гімназійна куртка, бо й військових курток виявилось дуже мало. Потім роздавали шинелі. Більшість із них добряче зношена, та й у дуже нездалому стані, а одягати їх було мусово, бо надворі хоч і тепла, схожа на осінь, але таки зима, яка може кожної днини обернутися стужею і снігом. Сашкові, як на гріх, випала шинеля без однієї поли. Ось це його чомусь особливо сири крило, так що ледве сльози на очі не навернулись. Але іншої шинелі до вибору не було, і Сашко так і лишився в цій шинелі, в якій спершу не було частини лівої поли.

Відразу ж почалися кпини, що то на Пипському фрак, чи що він маєходити вперед боком у вітряний день, аби не піддувало, і що старшина взагалі має навчити його ходити боком, і таке інше.

Зараз, коли появився Витько, то навіть про біду свою із шинелею забув Сашко Пипський, бо знав, що тепер то все влаштується у нього, чи то пак, у них все влаштується.

Цей день справді був добрий, бо поприходили до всіх родичі, понаносили домашньої їжі. Звичайно ж і Сашка відвідала родина, та ще й усі гуртом. Витько домовився з хлопцями і виміняв якоюсь складною арифметикою усе так, що вже цієї ночі місце його на ліжку в касарні виявилось поряд з Пипським. Хлопці того дня добре поїли, й увечері перед сном мали десь із годину чи півтори вільного часу, і врешті могли собі й побалакати.

Комендантом приміщення Військової Юнацької школи був старенький полковник, який удень командував навчанням молоді, а увечері довго сидів із юними студентами та гімназистами, оповідаючи різні історії з минулої своєї служби в царській армії, і з українських подій, і планів сьогодення.

Так минуло кілька днів. Хлопці починали зводити до нового укладу життя, дрібні прикрощі їхні потроху щезали, розчинялись у буднях — і гуртове життя загалом почало їм подобатися.

До студентів подеколи приходили дівчата, і ті гонорово йшли на побачення у двір чи десь неподалік, вистоювали годинами перед наказом «Спати!», цілувались здебільшого так, щоби не бачив ще хтось, і проходили до касарні ходую бувалих і дорослих мужів, що надзвичайно дратувало молодших гімназистів.

Щодня навідувались батьки молодих вояків чи хтось із рідних, приносили харчі, і все ніби налагодилось.

Аж одного ранку новобранці прокинулись від грюкоту й шуму, який зчинила група обдертої й брудної, озброєної молоді, що ввірвалась у кімнати. Виявилось, що це приїхали до Києва господарі цього дому - юнаки Першої Української Військової школи. Понад місяць вони тримали позицію біля Бахмача, чекаючи підкріплення. Підкріплення не було.

Приїжджали до Бахмача козаки, великими групами, заявляли про свій «нейтралітет» і забирались додому.

Юнаки військової ніколи збунтувались і подались до Києва. Без підкріплення вони не збиралися вертати па позиції.

Єдиною силою, яку могли дати їм у поміч, була студентська сотня. Через день перша сотня студентського куреня Січових Стрільців вирушила на фронт.

Комендант школи, старий полковник, благав юнаків не забирати із собою студентську сотню.

Але студентський курінь, а особливо наймолодші, готові були хоч зараз у бій.

— Та ви ж і стріляти не вмієте! — жахався полковник. — Куди ж вам проти московської армії. Там дорослі, досвідчені вояки, та ще матроси, наскільки відомо. Ви ж проти них не встоїте!..

— Стріляти навчимося у бою! — запально кинув йому Андрій Соколовський. — А що немає в Україні зараз іншого війська — не наша провина, а скорше ваша, пане Полковнику, і ваших колег. Ми повинні виконати свій обов'язок перед Україною, якщо треба вмерти, то умремо за неї, але не здамося, не відступимо!

— Дитино! Побійся Бога! Куди тобі вмирати? Ти ще й не жив! — просив його полковник.

— Я не дитина! — патетично промовив Андрій. — Я — сьогодні стрілець Української Армії.

Соколовському не було ще й шістнадцяти років.

Сашко не тямив, чи забувався на хвилину у сні цієї ночі чи ні, але враз зійшов на нього великий спокій, і, здавалось, ота нелюдська втома, страшенна нервова напруга, що виснажила вкрай його худеньке ще зовсім підліткове тіло, поступилась раптом місцем спокою і глибокій світлій свідомості. Він полегшено зітхнув, обвів очима ще напівтемний, але під першими променями світанку щомить світліший зараз станційний зал і знову звернувся з молитвою до Бога.

Не за себе зараз молився Сашко, не своєю долею опікувався, звертаючись до Всевишнього, а вічної пам'яті просив тим, хто затнув учора на полі бою, і славної долі Україні, волі їй

і сили у прийдешньому, аби ті, хто загинув за неї, не віддали своїх життів даремно.

Студентський курінь заліг ліворуч від станції, а Військова школа - праворуч.

Спершу їздила і стріляла у ворогів їхня єдина гармата на майже саморобному панцерному поїзді. Одну спробу ворога відбили успішно, відбили й другу.

Далі все було в якомусь страшному хаосі, мов у страшному сні.

Сашко бачив прострілену навиліт голову Андрія Соколовського з виразом здивування на дитячому обличчі, бачив, як падає, тримаючись за груди, з кривавою піною на вустах Остап Гнаткевич, один за одним падали мертвими хлопці, і вже нічого їм не лишилось, коли пішли на них моряки з багнетами вперед, як встати й собі, і обмеженими своїми набоями спершу відстрілюючись, врешті сплестись у страшному двобої із переважаючим ворогом.

Тисячі й тисячі було того більшовицького війська.

— Прощавай, брате! — сказав Туркевич, коли вони підвелися.

— Прощавай! Йдемо туди разом! — відповів Сашко.

Він уже не боявся смерті, вже падав ледве при пам'яті, коли двоє дебелих моряків підняли на багнети з двох боків худорлявого Витька Туркевича, зрозумів, що вмирає.

Але він не вмер. Його просто оглушило. Куля чиркнула по голові, здерла шкіру, і Сашко впав у ту мить, коли багнет більшовицького вояка вже цілив йому у груди.

За якийсь час він прийшов до тями. Бій ще не закінчився. Зрозумів, що живий, підвівся і подався назад, у поле. Побіг просто себе, не дивлячись куди, не тямлячи, що відбувається, натикаючись довкола на свіжі ще трупи товаришів, у жахові відчаю.

День був понурий з самого ранку. Двадцять дев'яте січня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Зими й досі не було, не було й морозу. Сльота, багнюка.

Перед тим, як хлопці їхали сюди, їм найшли замість чобіт валянки. Незабаром буде зима, на днях обіцяють морози. Так що краще зразу запастись теплим, бо потім у полях намерзнеться.

Зараз валянки намокли і набрались липкого бруду, стали важченими, і Сашко довго не міг бігти, врешті пішов, знесилений. Збагнувши трішки, що й куди, завернув у напрямку станції, бо ж далі за нею мав бути поїзд, яким вони приїхали. Це був би шлях до рятунку, до життя.

Та враз саме біля станції Сашко побачив кількох матросів, що також помітили його і кинулись йому навперейми. Він побіг щодуху убік, у поле, але ж валянки приковували ноги до землі, не слухались його ноги аж ніяк, і скоро, знесилений, він просто зупинився, розуміючи, що це — кінець його дороги.

Матроси ззаду зробили кілька пострілів, але не вціляли, вочевидь, вирішили взяти Сашка в полон жим, і за кілька хвилин вже оточили його. Він дістав прикладом рушниці впоперек спини, і вже не слухав їхніх вигуків і кпин, понуро поплівся з ними до станційного будинку.

Полонених зібрали в залі залізничної станції Крути, біля якої проходив бій. Допитали всього кількох з них, старших. Восьмеро було поранених, їх незабаром кудись відвезли, здавалось, що таки у шпиталь, бо па підводах везли і кількох поранених матросів.

Решту закрили в станційному залі, і так минула ніч, зараз світало. Близьких знайомих серед тих, хто тут був зараз, у Сашка не було. Він ні з ким не розмовляв. Не хотів. Мертвий Туркевич ставав перед ним образом власної смерті, не зникали з уяви мертві — здивований погляд Андрія Соколовського, жах на обличчі Остапа Гнаткевича, розтрощене обличчя Євгена Тарнавського.

Перемога матросів була незаперечною. Загинуло багато українців, здавалося, майже всі. Він здогадувався, що частина Студентського куреня відступила, що, мабуть, дісталась таки поїзда і врятувалась. Але це лише майнуло в Сашковій свідомості. Стан загальної залякlostі у Сашка не минав, і він ледь дослухав до розмов товаришів по полону, до гадок, що з ними буде далі, до розпитів, про що питали більшовики тих, кого викликали.

На допит його не взяли. Навіть прізвища ніхто не питав.

Зараз удосвіта він стояв і дивився крізь загразоване вікно, як заходить на день, дивився, не відводячи погляду, і

раптом з-за вікна саянув несподіваний сонячний промінь, і Сашкові здавалося, що він творить з душею Витька Туркевича, і він усміхнувся, спокійний і чистий душею.

Полонених вивели всіх гуртом зі станції і повели просто в поле, зовсім неподалік. За ними їхала машина з кулеметом на ній і кількома матросами. Двоє матросів йшли обабіч.

Поки йшли, все стало зрозумілим. Сашко озирнувся на хлопців і побачив одного бідолаху, що аж сірів від страху, і хоч більшість мовчки зціпила зуби, готова до своєї дороги в нікуди, у декого в очах стояли сльози. А він ішов чисто і легко, бо скинув по дорозі валянки і ступав у холодну грузьку землю босими ногами, вже згодом і не відчуваючи холоду, а легко було й просто йти. Було б скинути валянки ще раніше, коли тікав.

А що зараз. Зараз Сашко розправив вутленькі свої груди під гімназійною курткою, бо шинелю свою однополю він також кинув по дорозі, і враз голос його розбив холодне непримітне повітря крутянського зимового дня, і полилась дзвінком і чистим юначим голосом співана пісня «Боже великий, єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням ти її осіни...»

Сашко співав на повні груди, він давно так не співав, а може, й ніколи, і спів його заворожував і конвой, і товаришів його, йому почали підспівувати полонені, не слухаючи окриків матросів, не звертаючи уваги на зупинку, на команду «стій», на те, що конвойні і ті, що зіскочили з машини, вишикувались у ряд, а той, що на машині, наготував кулемета просто на них. Вони всі вже стояли плече до плеча, і вже голоси їхні зливались в один могутній хор двадцяти вісьмох юних українських голосів, що переживав ствердженням своїм і їхні життя, і їхню прийдешню смерть; і над усім хором дзвенів високий і чистий голос Сашка Пипського, який сьогодні врешті став першим, головним, заспівуючи і ведучи коло своїх товаришів, і разом із пострілами кулемета і рушниць матросів перетята кулями його пісня понесла його крутосхилом у безсмертя.

Лідс

2 0 7 . 2 2 лютого 1991